

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 13/3 2024 s. 816-837, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

İÇ ASYA'DA DEMİR ÇAĞINA GEÇİŞ / KARASUK KÜLTÜRÜ VE TÜRKLER

Elvin YILDIRIM*

Geliş Tarihi: 22 Haziran 2024

Kabul Tarihi: 13 Ağustos 2024

Öz

Güney Sibirya Bölgesi'nde Afanasyevo, Okunevo, Andronovo kültürlerinin ardından Geç Tunç Çağı-Demir Çağı başı denilebilecek bir dönemde MÖ 1200 yıllarından itibaren ilk buluntularının Karasuk Irmağı yakınlarında keşfedilmesi üzerine bu adla anılan bir kültür dönemi tespit edilmiştir. Kronolojik olarak Klasik Karasuk ve Kammenni Log keşfi üzerine Geç Karasuk olarak iki safhaya ayrılmıştır. Çin'in kuzeyinde kalan topraklarda, Güney Sibirya Altay-Sayan çevresi ve Kazakistan topraklarında varlığı tespit edilen Karasuk kültürü dönemi maddi kültür unsurları büyük ölçüde Andronovo kültürünükilere benzemektedir. Bu bakımdan köken olarak onları Andronovo kültürüne bağlayanlar bulunmaktadır. Bununla birlikte Andronovo toplumu ile Çin'in kuzeyinden gelen gruplarla karışımı sonrası ortaya çıktıkları üzerine görüşler de mevcuttur. Kamenka ve Tepsey gibi önemli yerleşim alanlarının bulunduğu yerde pek çok mesken, maden ocağı, dökümhane kalıntılarına ulaşılmıştır. Kazakistan sahasına kadar çok geniş bir sahada Karasuk kültürü dönemine ait tunçtan dökülmüş bıçak, hançer ve balta gibi ürünler elde edilmiştir. Mezarların ise kare veya dikdörtgen formlu sanduka biçimli olduğu ve yassı plakalarla çevrelendiği, mezar sandukasının üstünün de yine kalaslarla veya taş plakalar ile örtüldüğü, halka veya kare formlu kuşatma içerisine alındığı akraba olduğu düşünülen kişilere ait mezarların kuşatmalarının birbirlerine eklendiği görülmektedir. Bu çalışmamız ile Karasuk kültürü döneminin kronolojik bakımdan yayıldığı coğrafyada bıraktıkları maddi kültür kalıntılarının karakteristik özelliklerini, etkileşimde oldukları topluluklar ve kültürleri, değişimlerini, Türklerle olan bağlantılarını ortaya koymaya ve Karasuk kültürü üzerine bir bakış ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Sibirya, Kazakistan, Karasuk, bozkır, konargöçer, Türkler.

TRANSITION TO THE IRON AGE IN INNER ASIA / KARASUK CULTURE AND TURKS

Abstract

The period known as the Karasuk culture was identified following the discovery of the first artifacts around the Karasuk River from around 1200 BCE, marking the beginning of the Late Bronze Age to the Early Iron Age, after the Afanasyevo, Okunevo, and Andronovo cultures in the Southern Siberia region. Chronologically, it is divided into two phases: Classic Karasuk and finding after Kammenni Log, later it was classified as Late Karasuk. The material culture elements of the Karasuk culture period, found near the Karasuk River, Altai-Sayan region of Southern Siberia, and the territories of Kazakhstan, bear a significant resemblance to those of the Andronovo culture. Consequently, there are theories connecting them to the Andronovo culture in terms of origin. However, some

* Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, elvinyildirim34@gmail.com

opinions suggest that they emerged as a result of a mixture between the Andronovo society and groups coming from the north of China. Numerous settlements, mines, and foundry remains have been discovered in significant locations such as Kamenka and Tepsey. Products such as bronze knives and axes from the Karasuk culture period have been obtained in a vast area extending to the territory of Kazakhstan. The graves are square or rectangular in shape, surrounded by flat plates, and the top of the burial casket is covered with logs or stone slabs. The graves of individuals believed to be relatives are enclosed in circular or square-shaped enclosures, with the enclosures of graves thought to belong to related individuals being interconnected. With this study, we aim to explore the characteristic features of the material culture remnants left by the Karasuk culture in the geographically widespread area during its chronological spread. We will delve into the interactions with the communities and cultures they engaged with, as well as their exchanges and influences, to shed light on their connections with the Turks and present a perspective on the Karasuk culture.

Keywords: Siberia, Kazakhstan, Karasuk, steppe, nomadic, Turks.

1. Karasuk Kültürü Araştırmalarının Başlangıcı

Ruslar I. Petro'nun 1718 yılı emri ile Sibiry'a da bulunan Hakasya topraklarındaki kurganlarda çalışmalara başlamışlardır. İlk kazı çalışmaları D. G. Messerschmidt tarafından 1721-1722 arasında yapılmıştır. (Novgorodova, 1970, s. 10). Karasuk mezar höyükleriyle ilgili ilk bilgilere ise I. G. Gmelin'in kayıtlarında rastlamak mümkündür. Gmelin, kazdığı mezarları günlüklerine "tvorilnye" şeklinde kaydetmiştir (Kiselev, 1937, s. 137). Sibiry'a kurganları üzerine sistematik kazılar ise 1877 yılında Minusin'de ilk müzenin kurulmasıyla başlamıştır. Böylece Sibiry'a da kazı yapmaya yetkili arkeoloji topluluğunun oluşumu sağlanmıştır. Bu topluluğun başında müzenin de kurucusu olan *Nikolay Mihjajloviç Martyanov* bulunmaktaydı. Böylece D. A. Klements, A. V. Adriyanov, İ. P. Kuznetsov-Krastnoyariy, İ. S. Bogolubskiy, İ. A. Lopatin, İ. T. Savenkov Sibiry'a arkeolojisi üzerine çalışmalara başlamıştır (Vadetskaya, 2014, s. 17). İ. P. Kuznetsov 1884 yılında Krasnoyarsk'da bulunan Askiz'de 17 mezarda, ardından 1907'de Sinyavino köyünde 6 mezarda kazı yapmıştır (Vadetskaya, 1986, s. 51). Yerel halktan bu süreç içerisinde pek çok antik eser satın alınmış, kazı ve yüzey araştırmaları yapılmış ve müze eser bakımından oldukça zengin hâle getirilmiştir. Bu bakımdan Klements tarafından hazırlanan müze eserlerinin kataloğu, Martyanov tarafından yayımlanmıştır (Klements, 1886). A.V. Adriyanov 1894'te Tuba Nehri ve Minusin şehrinde Kuznetsov'un çalışmasında bahsettiği dört köşe levhalı taş mezarlara rastlamış fakat onları önemsememiştir. Ardından 1914 yılında A. Y. Tugarinov Lugavskoye köyü yakınlarında benzer 5 mezar kazmıştır. Gorodtsov, 1916 yılında Güney Sibiry'a Tunç Çağı'nı ilk kez dönemlendirmiştir (Novgorodova, 1970, s. 11). Hakasya'nın Bateni kenti yakınlarındaki Karasuk Irmağı yakınlarında S. P. Teploukhov tarafından bulunan 38 mezar sonrası bu kültür dönemi *Karasuk* adıyla anılmaya başlanmıştır.

Teploukhov, bu kültür döneminin karakteristik özelliklerini ortaya koyup bunların Andronovo kültürü ile olan olağanüstü benzerliklerine dikkat çekip Tom ve Biy'de de benzer özellikte seramiklerin bulunduğu mezarları işaret etmiştir. Ayrıca 1914 yılında Tugarinov tarafından tespit edilen mezar buluntularını da inceleyip bunları da Karasuk kültürüne dâhil edip özellikle bıçak saplarının ve şekillerinin hem Baykal Bölgesi'ndekilerle hem de Çin tarafındakilerle bağlantılı olduğunu tespit etmiştir (Vadetskaya, 1986, s. 51). Karasuk kültür dönemi abideleri üzerine oldukça önemli eserler veren ve tespitlerde bulunan Kiselev'e göre bu dönem üzerine çalışmalar ancak 1917 sonrası sistemli hâle dönmüştür. O, bu dönem öncesinde daha çok Tagar kültürüne ait mezarların ilgi

çektğini, ancak Sovyet İhtilali sonrasındaki çalışmaların Karasuk kültürü maddi kalıntıları üzerine gerçekleşme fırsatı bulabildiğini ve G. P. Sosnovskiy, V. P. Levasheva, M. P. Gryaznov, C. M. Sergeev, A. P. Markov, P. S. Rikova, O. A. Grakov ve kendisinin yaptığı kazılarda elde edilen malzemeler ile hem kronolojik hem de Karasuk kültürünün yayılımı açısından önemli bulgular elde ettiklerini belirtmiştir (Kiselev, 1937, s. 137-139).

Kiselev; 1929, 1931 ve 1932 yaz kazı sezonlarında Krivinsk köyü Tube Irmağı çevresinde, Bistroy ve Ust Side'de Side Irmağı çevresinde, Ust Erbi ve İlinsk Dağı etrafında Karasuk kültürüne ait mezarlarda kazı çalışması yürütmüştür (Kiselev, 1937, s. 138). Novgorodova da Kiselev gibi 1917 ihtilalinin yansımaları sonucu Moğolistan'da 1921 yılında gerçekleşen halk devriminin arkeolojik araştırma ve saha çalışmalarının yürütülmesi için elverişli koşullar yarattığını ifade etmiş (Novgorodova, 1970, s. 11) ve Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'nın sonuna ve Karasuk kültürünü de kapsayacak şekilde *Antik Moğolistan* adlı eseri ile Moğolistan'ın erken tarihini kaleme almıştır (Novgorodova, 1989). Bununla beraber Karasuk kültürü ve diğer kültür dönemleri de dâhil olmak üzere L. P. Kızlasov, G. A. Maksimenkov, A. N. Lipsk, M. D. Hlobistin, N. L. Çlenova ve B. N. Pyatkina gibi Güney Sibirya arkeolojisi üzerine çalışmalar yapmış, teoriler üretmiş pek çok uzman daha bulunmaktadır. Günümüzde hâlâ Sibirya Bölgesi'nde ve Sibirya dışında da pek çok kazı çalışması yürütülmektedir. Bu çalışmalar bazen farklı kültür dönemleri veya topluluklar üzerine olsa da bazen tesadüfi olarak beklenmeyen bölgelerden şaşırtıcı şekilde maddi kalıntılara ulaşılabilmektedir. Bu bakımdan tüm kültür dönemleri için de geçerli olmak üzere arkeolojik kazıların her zaman düşünülenin aksine çevirebilecek sürprizlere açık olduğunu hatırlamak ve güncel çalışmaları takip etme gerekliliğini unutmamalıyız. Bu bakımdan Karasuk kültürünün doğduğu ve yayıldığı topraklar üzerine de farklı görüş ve iddiaların bulunduğunu görülmektedir.

2. Karasuk Kültürüne Ait Maddi Kalıntıların Bulunduğu Yerler ve Tartışmalar

Sibirya Tarihi ve Arkeolojisi üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde ilk keşif ve yüksek orandaki buluntunun Minusin çevresinde tespit edilmesi üzerine Güney Sibirya ile özdeşleşmiş Karasuk kültürünün aslında sanılandan çok daha geniş bir çevreye yayılmış olduğu tespit edilmiştir. Buna göre maddi kültür kalıntıları bakımından Güney Sibirya, Kazakistan, Moğolistan ve hatta Çin topraklarında yayıldığı görülen Karasuk kültürü toplumu Tunç Çağı'nın son safhalarında bu geniş topraklarda önemli gelişmelerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Andronovo topluluğunun devamı olan atlı konargöçer bu insanlar hayvancılık ile uğraştıkları için sürüleri için en uygun olan bölgelerde varlık göstermişlerdir.

Buna göre Kiselev, diğer çalışmalarıyla beraber değerlendirdiğinde Karasuk kültürünün sadece Yenisey etrafında değil Ordos'tan Kazakistan'a kadar çok geniş bir sahadaki varlığının belirlendiğini hatta A. Salmoni'nin Lu'ya ait koleksiyonuna dair yayınındaki Karasuk formlu tunç ürünler de hesaba katıldığında Çin'in kuzeyi de dâhil bu yayılım sınırlarının daha da geniş bir hâl aldığı ifade etmektedir (Kiselev, 1937, s. 139). Pek çok arkeolog Kiselev'in öngörülerinde ne kadar haklı çıktığını çalışmalarında dile getirmiştir.

Kazakistan'ın merkez bölgesinde bulunan ve Gryaznov tarafından yapılan çalışmalar sonrasında Karasuk kültürü dönemine ait olduğu iddia edilen mezarlar mevcuttur. Gryaznov buradaki Karasuk varlığının Kiselev'in iddiası doğrultusunda doğudan bir sızma neticesinde gerçekleşmediği düşüncesinde olup Karasuk kültürünün Kazakistan toprakları için kuzeyde Tobol ve güneyde Turgay Irmakları sınırını geçmediğini ve yayılımın son sınırının bu iki ırmağın

doğusunda kalan topraklarda olduğunu belirtmiştir (Gryaznov, 1952, s. 162). Burada Gryaznov'un fikrine göre *Begaz Dındıbay* abideleri dikkate alınarak Karasuk kültürünün burada yerel bir gelişim izlediği düşüncesinde olduğunu görürüz. Bununla beraber Gryaznov'un bu fikrine karşı görüşler de mevcuttur. *Orta Yenisey Bozkırlarındaki Arkeolojik Abideler* adlı eseri ile Neolitik Dönem'den Taştık kültürünün sonuna kadar Orta Yenisey kültür dönemi özellikleri üzerine çalışan E. B. Vadetskaya, Orta Yenisey Bölgesi Karasuk kültürü döneminde dahi Tuva'dan ve daha uzak bölgelerden gelen sızmaların Minusin kabilelerini heterojen hâle getirdiğini ifade etmiştir (Vadetskaya, 1986, s. 167). Margulan-Orazbayev-Akişev ve Kadırbayev tarafından yazılan *Orta Kazakistan'ın Antik Kültürü* adlı eserde burada tespit edilen Geç Tunç Çağı abideleri Karasuk kültürünün yerel bir formu olmayıp dışsal benzerliklere sahip fakat kendine has özellikleri de bulunan bir kültür olduğunu belirtmişlerdir (Margulan- Akişev- Kadırbayev- Orazbaev, 1966, s. 46). Onların görüşüne bir destek de Karasuk kültürü üzerine çalışmaları ile bilinen Novgorodova'dan gelmektedir. Ona göre Kazakistan, Ust Ob, Çelyabinsk, Üst Tobol ve diğer batıdaki Tunç Çağı benzerleri Karasuk kültürüne özgü sayılmazlar ve Karasuk kültürünün batı sınırları Yenisey'in sol yakası ve Abakan bozkırlarıdır. Bununla birlikte yayılım sahası batıda olmasa da doğuda çok geniştir. Novgorodova Karasuk kültürünün Doğu Türkistan, Tuva, Transbaykal, İç ve Dış Moğolistan'da yayıldığını ifade etmiştir (Novgorodova, 1970, s. 3).

Karasuk kültürüne ait maddi kalıntılar sadece Sibirya'da Yenisey ve çevresi, Kazakistan ve Moğolistan'da elde edilmemiştir. İlginç bir buluntu örneği 1967 yılında Hazar Denizi'nin kuzeybatı kesiminde Astrahan ekspedisyon ekibi tarafından elde edilmiştir. Guryevsk yani Kazakistan'ın bugünkü Atıray eyaleti Tengiz Rayonu'nda Ata-kul Gölü'nün güneydoğu kısmında Karasuk kültürü dönemine ait keramikler elde edilmiştir. Melentyev'e göre bu keramikler Kustanay'dan elde edilenler ile fakat en çok da Dandıbay Mezarlığı 11 numaralı höyük ve Begaz 1, 23 numaralı höyükten elde edilenlerle benzer özelliktedirler (Melentyev, 1975, s. 42).

Bununla beraber Karasuk kültürü dönemine ait olan bıçak ve hançerler tahmin edilenden çok geniş bir sahada elde edilmiştir. Bu sahalar Karasuk kültürünün yayılım alanı içerisinde görülmektedir. Uzmanların bu bölgelerde maddi kalıntılar elde edilmesine bakışı, elde edilen maddi kalıntıların bir ithalat kalemi olabileceği şeklindedir. Çlenova'nın 1973 ve 1991'de yaptığı çalışmalar Karasuk kültürü bıçaklarının Yenisey dışında batıdaki buldukları yerler ve hançer / bıçakların benzerlikleri üzerine olmuştur. Buna göre batıda Kazakistan dışında da Karasuk kültürüne ait maddi kalıntılar elde edilmiştir. Ural çevresi ve Doğu Avrupa'da elde edilen Karasuk bıçak ve hançer sayısı 1973 yılında toplam 16'dır. Bunlardan 14'ü Başkurtistan'ın güneyi, Aşağı Don Bölgesi, Kuzey Kafkasya, Ukrayna ve Silezya'da 2 tanesi ise PriKazanskoye Poveljya ve Kuzeybatı Moskova Oblastı'nda elde edilmiştir (Çlenova, 1973, s. 201). Çlenova buluntuların genel olarak MÖ X-VIII yy. arasında olduğunu fakat malzemeler üzerinde analiz yapılma fırsatı olmadığı için net cevap verilemese de Sibirya'dan ithal olma olasılıklarının bulunduğunu ve bunun Kuzey Kafkasya'daki kültürler tarafından Geç Seymin ve Erken Ananın tarafından yapıldığını belirtmektedir (Çlenova, 1973, s. 202). Bununla beraber her geçen yıl yapılan kazılar sonucu yeni buluntular da elde edilmiştir. Bunlardan ilginç olanlardan biri Karadeniz'in kuzeyinde de Karasuk kültürü dönemine ait bir bıçağın elde edilmiş olmasıdır. Tesadüfi olarak Dnepropetrovsk Oblastı'nda Pavlogradski'de tarla süren çiftçinin bulduğu Karasuk kültürü tunç hançeri bölge için de bir ilk olmuştur (Romaşko-Kalagina, 1991, s. 269). Harvin, Karasuk kültürü dönemi maddi kalıntılara benzer bu gibi ürünlerin Orta Avrupa'dan Kore'ye kadar hatta çabalanırsa çok daha farklı bölgelerde de elde edilebileceğini ifade ederken, bu buluntuların özellikle Karasuk kültürü bıçaklarının herhangi bir tasnife tutulmadığını ve

belli başlı özellikler üzerinde durulduğunu *Karasuk Problemi* başlıklı makalesinde derinlemesine ele almış ve “*henüz kültürel bir tanıma sahip olmayan bıçakların “Karasuk” olarak adlandırılacak herhangi bir temeli yoktur*” şeklinde ifade etmiştir (Harvin, 1994, s. 2-3).

Baykal ve çevresinde elde edilen pek çok maddi kültür kalıntısı Karasuk kültürü dönemi insanının bu bölgelerde de yaşadığını ortaya koymuştur. Bölge üzerinde çalışan uzmanlar Karasuk kültürü dönemi mezarlarını bu coğrafyada da keşfetmişlerdir. Karasuk mezarlarından döneme özgü süs eşyaları, bıçak, hançer ve ok ucu gibi malzemeler elde etmişlerdir. Buna göre özellikle Baykal’ın doğusunda kalan topraklarda Tunç Çağı Karasuk kültürü tarzında ve muhtemelen bir dizi Yassı Taş mezar kültürü ile temsil edilmektedir ayrıca bölgede elde edilen Karasuk tunç buluntuları Çin’in kuzeyinde elde edilenler ve Moğolistan’da elde edilenlerle belirli bir benzerlik gösterirken özgün tarafları da bulunmaktadır (Dikov, 1958, s. 53). Bununla beraber Baykal’ın doğusunda elde edilen tunç ürünler tip özellikleri bakımından Yenisey Karasuk kültürü özellikleri taşımaktadır (Grişin, 1968, s. 182). Peşinden gelen Geç Tunç Çağı ise Yassı Taş mezar kültürü ile temsil edilmektedir. Bununla beraber Novgorodova Güney Moğolistan’daki, Tsagaan-Saburga Dağı’nda keşfedilen eski bakır madenleri, Övörhangay’da bulunan gömü kompleksi ve hayvan üsluplu bulgular, Karasuk kültürüne ait tunç eşyaların doğrudan Moğolistan’da üretilebileceğini düşündürdüğünü, çünkü gerekli kaynakların burada bulunduğunu ifade etmiştir (Novgorodova, 1989, s. 15). Bu bakımdan Andronovo kültürü sonrası Yenisey çevresinde Karasuk kültürü, Baykal etrafında Karasuk ve yassı taş mezar kültürü ve Moğolistan’da Karasuk kültürünün bölgedeki baskın nüfusunun kültürünün ortaya çıkışı ve gelişim dönemi olduğunu söylemekte bir beis yoktur. Bu durumda yazılı kaynakların başta Çin kaynakları olmak üzere bu dönem coğrafyası ve üzerinde yaşayan topluluklar hakkında bilgi kırıntıları vermeye başladığı dönem ile kronolojik olarak uçurum var mıdır? Bunun cevabının aranması gerekmektedir.

3. Karasuk Kültürünün Kronolojik Olarak Başlangıcı ve Sonu

Karasuk kültürü dönemine adını veren, Bakır ve Tunç Çağı dönemlendirmeleri ile 1929 yılında kaleme aldığı çalışması ile pek çok araştırmacının başvurduğu Teploukhov, Karasuk kültürünü MÖ 1000 yılına tarihlendirmiştir (Teploukhov, 1929, s. 45-46). Ardından Sibirya Bölgesi üzerine çok değerli çalışmaları bulunan Kiselev bölgedeki Neolitik Dönem’den Hunlara kadar ciddi tetkiklerde bulunmuş ve o, Yenisey’deki Karasuk kültürünü gelişim ve ilerleme açısından Andronovo kültürünün ardından, batıdaki Kimmerler ve Hvalin kültürü ile eş zamanlı olarak MÖ 1200-800 arasına tarihlendirmiştir (Kiselev, 1951, s. 178). Kızlasov ise Kiselev’e göre biraz daha erken bir hesaplama ile MÖ XIII-VIII olarak tarihlendirmiştir (Kızlasov, 1991, s. 25). Vadetskaya da Karasuk kültürü dönemini MÖ XIII yüzyılda başlatmış ve Kızlasov’dan farklı olarak son dönemini MÖ VII yy’a tarihlendirmiştir (Vadetskaya, 2014, s. 43). Margulan Orta Kazakistan’da tespit edilen ve Karasuk kültürüne atfedilen (Begaz-Dandıbay) mezarlar üzerinde yapılan incelemeler sonucunda kronolojik olarak bu mezarların Minusin Havzası, Altay Ob Nehri Bölgesi numuneleri ve Zaural’da Zamareyev¹ (Andronovo kültürünün bir safhası) dönemi ile eş zamanlı olduklarını ifade etmişlerdir (Margulan- Akişev- Kadyrbayev- Orazbaev, 1966, s. 7). N. L. Çlenova Karasuk kültürünü MÖ XV. yy’a tarihlendirmiştir. Novgorodova Çlenova’nın bu görüşünü, onun Luristan Bölgesi ile bağlantı kurma gayretine bağlarken, İran’ın batısı, Doğu Türkistan, Moğolistan

¹ Ural sahasında Andronovo kültürü üzerine çalışmaları ile bilinen Salnikov Zamareyev Safhası’nı kronolojik olarak MÖ X-VIII. yüzyıllara tarihlendirmiştir. Bk. K.V. Salnikov, *Oçerki Drevney İstorii Yujnogo Urala*, İzdatelstva Nauka, Moskva, 1967, s. 325.

ve Sibirya arasında dağlar ve çöllerle ayrılmış geniş alanların bulunduğunu ve onun sonuçlarını uzak ve coğrafi olarak farklı bölgeler arasındaki analogilere dayandırarak sıkı bir bilimsel inceleme yapmadığını belirtmektedir (Novgorodova, 1989, s. 128). Gerçekten bize göre de Sibirya ve Ön Asya arasında bağlantı kurma gayretinden başka boş bir çaba olarak görünmektedir. Zira karşılaştırmaya çalışılan malzemeler eldeki tek tük tunç malzemeden öteye gitmemektedir. Ne dönemi aydınlatacak bir yerleşim sitesi ne de mezarlık tespit edilebilmiştir. Bununla beraber dönemi Teploukhov'a yaklaştırarak MÖ XI yy.'a tarihlendiren Savinov gibi uzmanlar da mevcuttur (Savinov, 2004, s. 116). Konargöçer yaşam sebebiyle atlı muharip bu toplulukların hareket kabiliyetleri göz önünde tutulursa uzak diyarlarda Sibirya menşeli ürünlere tesadüf etmek şaşırtıcı gelmeyecektir. Arkeoloji biliminin doğası gereği yeni elde edilen buluntular Karasuk kültürünün doğuşu, gelişim ve dönüşümleri ile ilgili olarak yeni görüşlerin ortaya konulmasını sağlayabilir. Mevcut hâlde yapılan incelemelere göre Karasuk kültürünün en erken başlangıcı olarak MÖ 1300 ve MÖ 1200 yılları üzerinde durulmakta ve son dönemi ise MÖ VII. yy'a kadar getirilmektedir. Bu dönem aynı zamanda Minusin'de Tagar kültürünün yaşandığı dönemle eş zamanlıdır.

4. Karasuk Kültürünün Gelişimi ve Karakteristik Özellikleri

Karasuk kültürü mezarlarından elde edilen buluntular ilk olarak Teploukhov tarafından tasnif edilmiştir. Onun verdiği bilgilere göre üzeri toprakla örtülmüş kurganlar yükseklik bakımından farklılık gösterir; bazen düz höyükler gibi görünürken bazen yüksekliğin 10 metreye kadar çıktığı örnek mezarlar da bulunmuştur. Mezarlar genellikle tabanları da dâhil olmak üzere yanları kalın levhalardan yapılmış dikdörtgen bir çit ile çevrilmiştir. Köşelerde ve çitin duvarlarının çoğunluğunda sık şekilde dik duran yüksek levhalar (4-5 metre yüksekliğe, 35 ton ağırlığa kadar ulaşabilir.), çitin kısa eksenini boyunca güneybatıdan kuzeydoğuya yönelik şekilde konumlandırılmıştır. Taş bakımından yoksun bölgelerde, çitler mevcut olmayabilir ancak bir taş malzeme varsa, höyüğün tabanında düzgün bir dörtgen çerçeve içinde simetrik taşlar yerleştirilir. Tek bir höyükte birden fazla mezar bulunabilir ve mezarlar güneybatıdan kuzeydoğuya doğru yönlendirilir ve önceki tüm kültürlerin mezarlarıyla aynı yönelim korunmuş olur (Teploukhov, 1929, s. 45). Tıpkı Andronovo döneminde olduğu gibi Karasuk kültürü döneminde tunçtan değerli ürünler yapılmıştır. Ölünün gömülmesi esnasında yanına süs eşyalarını, içinde yiyeceklerle birlikte bir çömlek, biraz et ve bıçak koymuşlardır. Mezarları derin değildi. Sığ çukurlara taşlardan bir kutu / sanduka yapıp üzerini de bir levha ile kuşatıp çevresini fazla yüksek olmayacak şekilde örmüşlerdir (Vadetskaya, 2014, s. 15).

Karasuk kültürü mezarlıkları ön kültürlere göre daha fazla mezar içermektedir. Afanasyevo ve Andronovo mezarlıkları 10-15 arası mezar içerirken Karasuk mezarlıklarında 100'den fazla mezar bulunmaktadır. Bu husus dönem olarak nüfusun artmış olduğu göstermektedir (Kiselev, 1951, s. 109). Mezarlarda elde edilen insan kalıntılarına göre o dönem yaşayan insanların antropolojik olarak evropoid tipte, yuvarlak kafalı ve mongoloidliğin önemsiz derecede mevcut olduğu ifade edilmektedir (Kızlasov, 1991, s. 25). Karasuk dönemi maddi kültür kalıntıları, mezar yapı özellikleri ve mezarlardaki insan kalıntılarının antropolojik tipi bakımından dört bakış üzerinden değerlendirilmeler mevcuttur. Buna göre ilk görüş Karasuk kültürünü Andronovo kültürüne, ikinci görüş Orta Asya bozkırları ve Çin'in kuzeybatısı ile bağlantılı görmekte, üçüncü görüş yakın doğu bağlantıları üzerinde durmakta ve son görüş Orta Asya'dan gelen Pamir-Fergana tipi insanlar ile bağlantı kurmaktadır (Topsakal, 2017, s. 51). Novgorodova, *Karasuk Kültürü ve Problemleri* üzerine yazdığı eserinde sonuç olarak dönemi karakterize eden bıçak, hançer, çömlek, süs eşyaları, kelt, insan antropolojisi, mezar yapı üslubu gibi meseleleri yayılım sahası ve elde edildikleri bölgelere göre

analiz etmiştir. Bu analiz yapılırken Afanasyevo ve Andronovo kültürü unsurları da göz önünde bulundurulmuş ve Karasuk kültürü iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup abideleri Çarkov Ulus, Tes, Tube'deki Tes, Bateni, Karasuk I, Bıstraya, Mahov Ulus ve Orak olarak sınıflandırılmıştır. Buradaki mezarlıklardan elde edilen bıçak, hançer, kelt, çömlek vb. öğeler Orta Asya'dan elde edilenlerle paralellik arz etmekte ve Yenisey Havzası'na yeni gelen kabileler olduğunu göstermektedir. Mezarlar kare ve kuşatmaları daire şeklinde yapılmıştır. Mezar yapımı Andronovo'ya yakındır. Ölü mezara sırt üstü ve kuzey-doğu yönünde yatırılmıştır ve bu mezarlar Yenisey Irmağı'nın sağ kıyıları ile Tuba arasında, Hakasya'nın merkezinden Bateni'ye kadar yayılmıştır (Novgorodova, 1970, s. 173). Antropolojik olarak ilk grup insanının Afanasyevo, Karasuk, Andronovo karışımı olduğu ve Mongoloid bir sızmanın da bulunduğu ifade edilmiştir. İkinci grup ise Tabat, Volçii Log, Karasuk IV, Karasuk VI, Lugovsk, Fedorov Ulus, Beyskaya Şahta'da elde edilen mezarlıklar ve buradan elde edilen buluntular üzerine yapılmıştır. Burada tespit edildiği üzere ağaç ve taş kullanılan mezarlarda ölülerin başı güneybatı istikametine doğru çevrilmiştir. Burada elde edilen ve günlük yaşamda kullanılan eşyalarda Afanasyevo ve Okunev kültürü geleneklerinin sürdürüldüğü, Antropolojik olarak ise insanların Afanasyevo tipinde oldukları ifade edilmektedir (Novgorodova, 1970, s. 176).

Yukarıda belirtilen görüşler arasında nüfusun da artmış olmasına ve farklı tipte ve cinsiyette insan kalıntılarının bulunmasına bağlı olarak göçe bağlı nüfus sızması teorileri bulunmaktadır. Karasuk kültürü paleoantropolojisi üzerine önemli bir çalışmaya imza atan antropolog Rykushina sızma sebebinin aksine Karasuk tipi antropolojisinin önemli ölçüde Mongoloid özelliklerin katkısı bulunmakla birlikte Evropoid nüfus dairesine atfedilebileceklerini, Minusin Havzası'ndaki Karasuk döneminde brakikefal² tiplerin yüksek konsantrasyonu, büyük Avrasya ırkının yayılma alanındaki bilinen brakikefalinizasyon merkezlerinden yeni etnik grupların bu bölgeye MÖ 2. ve 1. bin yıl arasında nüfuz etmesiyle açıklanamayacağını, çünkü Okunev kültürü döneminde bile MÖ 3. bin yılın başından MÖ 2. bin yılın ilk yarısına kadar bağımsız bir brakikranyî odak bulunduğunu, Karasuk öncesi dönemlerin (Okunev ve Andronovo-Okunev kökenlerinden) kadın nüfusunun muhtemelen orman-step bölgesinin ana çekirdeğinin oluşturulmasında rol almış olabileceğini ifade etmiştir (Rykushina, 2007, s. 20). Rykushina incelediği Karasuk kültürü mezarlarında Orta Kazakistan Andronovo tipi ve Okunev kültüründen gelen nüfusa özgü özelliklere atıfta bulunmaktadır (Rykushina, 2007, s. 92).

Antropolojik insan tipi olarak Karasuk ve Andronovo kültürü bağlantıları böylece ortaya konulmuştur. Benzerlikler sadece insan tipi açısından değil maddi kültür unsurları bakımından da sarihtir. Hem mezar yapı üslubu bakımından hem de Karasuk kültürü dönemi çömlüklerinin Andronovo kültürü ile benzerlikleri vardır. Özellikle kavanoz yapısı, düztabanı, bezemeleri bakımından benzerliklere sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu kültür aktarımının ortak yaşam içerisinde gerçekleşmiş olduğu yapılan kazılar sonucu tespit edilmiştir. Buna göre Kiselev tarafından Ust Erbi'da erken Karasuk dönemi olarak değerlendirilen mezarlık bunun güzel bir örneği olup 4 ve 26 numaralı mezarlarda Andronovo ve Karasuk kültürünün bir aradaki varlığı kesin unsurlarla tespit edilmiştir (Kiselev, 1937, s. 162). Kiselev bu benzerlik ve birlikteliğin C. M. Sergeeva'nın Batı Sibirya ve Altay'da yaptığı kazılarda da açıkça görüldüğünü ve Andronovo-Karasuk genetik birliğinin mevcut olduğunu ifade etmiştir (Kiselev, 1937, s. 162). Hlobistına da Karasuk-Andronovo Andronovo kültürü Sıde Karasuk I, Mokhov Ulus mezarlıklarının hepsinin Ust Erbinsk adı ile bir

² Brakikefal/Brakisefal eski yunanca Braki (kısa) ve kefal (kafa) sözlerinden türemiştir. Antropolojik tip olarak daha uzun başlı olanlar ise dolikosefal olarak tanımlanmıştır.

araya getirilerek burada yaptığı kazı ve araştırmalar sonucunda Andronovo kültürü unsurlarının (halka şeklinde kuşatmalar, çift mezar sandukaları, seramiklerdeki geometrik bezemeler, kavisli bıçaklar vb.) Karasuk mezarlıklarında cenaze törenlerine kesinlikle yerleşmiş bulunduğunun kanıtlandığını ifade etmiştir (Hlobistina, 1970, s. 128). Bununla beraber Hara Haya (Kara Kaya) adı verilen Karasuk kültürü mezarlığında daha önce örneğine tesadüf edilmemiş bir mezar daha keşfedilmiştir. 8 no'lu mezar Andronovo kültürü döneminde olduğu gibi bir kadın ve erkeğin birlikte yatırıldığı ilk aile mezarı olarak Karasuk kültürü literatürüne, mezarlarda elde edilen diğer Andronovo gelenekleri ile beraber (Andronovo kültürü Alakul safhası çömlekleri) Kızlasov tarafından MÖ XIII. yy'a tarihlendirilerek erken Karasuk kültürü mezarları olarak geçirilmiştir (Kızlasov, 1971, s. 179). Lipski de Karasuk kültürüne ait Abakan yakınlarında kazdığı 37 Karasuk mezarının hem ön kültür Andronovo ile hem de kendi ardılı Tagar ile ortak özellikler ve malzemeler taşıdığını ve bu mezarların o dönemki nüfusun kültürel gelişiminin çeşitli aşamalarını ifade ettiğini özellikle 1-3 ve 8 no'lu mezarlarda Andronovo kültürü usulünde gömülmüş cesetlerin (cenin durumunda, dizler bükük vb.) ve o dönem keramiklerinin elde edildiği 12 no'lu mezarda ise sırt üstü yatırılmış bir cesedin bulunduğu tam bir Tagar mezarı olarak yapıldığını (Lipski, 1949, s. 77) bununla beraber mezarlardan birinden Tagar çömlek parçaları çıktığı belirtmektedir (Lipski, 1949, s. 81). Bununla beraber tüm ortak unsurlara rağmen Karasuk kültürü ve Tagar kültürü birlikteliğini kabul etmeyenler de bulunmaktadır. N. L. Çlenova Karasuk kültürü ve Tagar kültürü özelliklerinin aynı bölgede bulunmasının birbirleriyle hiçbir ortak yanı olmayan heterojen unsurların veya aralarında genetik bağlantı bulunan unsurların birleşimi olabilir bu sebeple Tagar'ın Karasuk'tan kaynaklandığını iddia etmek için bir neden olmadığını antropolojik değişimin en önemli verilerden biri olduğunu ifade eder ve maddi buluntular üzerinden Andronovo kültürünün Tagar kültürü üzerinde Karasuk kültürüne göre çok daha fazla rolünün bulunduğunu belirterek Tagarların bir kısmının Karasuklarla karıştığını, ortada bir dil sorunu bulunduğunu bunların yani Tagarların ya Ket dili ya da Samoyed dili konuştuklarını iddia etmiştir (Çlenova, 1963, s. 63). Herhangi bir dil verisi olmamasına rağmen ve bir dil argümanı gösterememelerine rağmen bu teoriler Çlenova tarafından üretilmiştir. Antropolojik ve arkeolojik bakımdan elde edilen tüm unsurlar Andronovo-Karasuk ve Tagar kültürü birlikteliğini göstermesine rağmen bu teorilerin kültürel birlikten uzaklaştırma çabaları olduğunu düşündürmektedir.

Mezarlardan elde edilen eşyalar Karasuk kültürünün karakteristik özelliklerini yansıtıyordu. Bıçaklar, hançerler ve çömlekler bu işte ilk sırada idiler. Ardından ise süs eşyaları gelmekteydi. Süs eşyaları içerisinde tunçtan yapılmış kolye uçları oldukça önem arz etmektedir. Bu tarz kolye uçlarına benzer olarak pek çok çalışmada tesadüf edilmektedir. Volkov ve Novgorodova ortak yayımladıkları makalede özellikle bu kolye uçları üzerinde durmuşlardır. Moğolistan'da Tunç Çağı araştırmalarına yeterince hakkının verilmediğini belirten bu iki araştırmacı Tunç Çağı abideleri arasında tesadüfen fark edilen bu kolye uçlarının hem Güney Sibirya'da hem de Moğolistan'da oldukça fazla bulunduğunu ve benzer kolye uçlarının Kazakistan'da da (Bilkıldak) elde edildiğini belirtmişlerdir (Volkov-Novgorodova, 1960, s. 155-160). Söz konusu kolye uçları Karasuk kültürünün Moğolistan'daki varlığının en büyük delillerinden sayılmaktadır. Altın az da olsa Karasuk kültürü döneminde elde edilmiştir. Çlenova her ne kadar bölgenin ve kültürün maddi buluntularını Ön Asya ve Ortadoğu ile karşılaştırarak (Çlenova, 1972, s. 258) bölgenin zengin kültür varlığına Batı'da kök arasa da işin gerçeği İç Asya hem Türklerin hem de diğer milletlerin atalarının eşsiz abideleri ile doludur. Çlenova'nın söz konusu makalesine göre Karasuk kültürü dönemine ait bazı mezarlardan tesadüfi olarak altından yapılmış ürünler elde edilmiştir. Altınların bu kadar az bulunmasının

sebebini Çlenova da tıpkı Vadetskaya gibi mezarların soyulmuş olmasına bağlamaktadır (Çlenova, 1972, s. 259). Orta Yenisey Bölgesi'nde en çok yağmalanan mezarlar Karasuk kültürü dönemine ait mezarlar olduğu için Vadetskaya onları yağmalayanların Tagarlar olduğunu iddia etmiştir (Vadetskaya, 2014, s. 15). Bu iddianın delillerle ortaya konulması daha isabetli olurdu. Oysa bu iddiaya göre Tagar kültürü dönemi mezarlarından ciddi oranda Karasuk kültürü ürünün elde edilmiş olması gerekirdi diye düşünmekteyiz. Atalar kültü gereği antropolojik bakımdan aynı soyun devamı olan ve bir arada yaşadıkları ortada olan Tagar halkınca kutsal sayılan mezarlara el sürülmemiş olduğunu düşünmekteyiz.

Maddi kültür kalıntıları içerisinde çok önemli bir yeri olan dikili taşlar / geyikli taşların da bu dönem içerisinde vücuda getirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Cengiz Alyılmaz, kaya resimleri ve tamgaları ait olduğu toplum tarafından kutsiyet atfedilmiş grafiksel dil öğelerinin kayalar üzerinde somutlaştırıldığını ifade etmiş Türklerin de bu anlayış ile bu grafiksel dil öğelerini zaman içerisinde dikili taşlar üzerine taşıma gereği duyduklarını ve bir kısmını stilize ederek bugün 'geyikli taş', 'tamgalı taş' veya 'sın taş / tas' olarak adlandırılan eserleri vücuda getirdiklerini ifade etmiştir (Alyılmaz, 2015, s. 41). Çoruhlu Türklerdeki mezar taşı dikme âdetini ve Türk heykellerini bu dönemle ilişkilendirerek geyikli taşların üzerindeki simgelerin tanrı veya ruhları sembolize eden kozmolojik simgeler olduğunu belirtmiştir (Çoruhlu, 2004, s. 248). Hakasya'da bazı mezarlarda bulunan ve üzerinde tasvirler bulunan heykeller daha çok MÖ VII. yy. mezarlarında bulunmuş ve mezarlara gelişigüzel, direk vazifesi görmesi için yerleştirilmiştir. Buna göre mezarların bu dönemden daha erken bir dönemde, Karasuk kültürü döneminde yapılmış oldukları düşünülmektedir (Vadetskaya, 2014, s. 43). Okladnikov geyikli taşlar üzerindeki bıçak tasvirlerinin Karasuk bıçakları veya ardından gelen İskit Dönemi bıçaklarıyla karşılaştırılabileceği fikrini ortaya atmıştır (Okladnikov, 1954, s. 216). Bu taşlarda bulunan bıçak tasvirleri ilerleyen dönemlerde Türk dönemi heykellerinde beylerin kemerlerine asılı hâli ile tasvir edilmiştir. Kemer kuşanmak güç, kuvvet, kudret, saygınlık ve kahramanlığını bir simgesi olarak değerlendirilmiştir (Alyılmaz, 2015, s. 91) ve kemere asılı bıçak tasvirleri de yine bu gücün dayandığı temel unsurlardan biri olmuştur. Geyikli taşların üzerindeki tasvirler diğer taraftan Çin'in kuzeyindeki bölgelerde elde edilen maddi kalıntılar ile uyuşmaktaydı. Novgorodova, çok geniş bir coğrafyada bulunan geyikli taşları tip olarak üç sınıfa ayırmıştır. Buna göre geyikli taşların üzerinde bulunan bıçak, hançer, balta, araba detayları, yırtıcı hayvanlar vb. çizimlerin geç Shang- erken Batı Zhou Dönemi (MÖ XIII-IX yüzyıl) boyunca yapılan benzer bulgularla tarihlenmektedir. Özellikle, geyikli taşlara kazınmış hançerlerin, Çin'de (Hebei eyaleti, Qinglun ilçesi, Chaodaogou şehrinde) bulunan koyun başlı bir hançerle ayrıca Pekin'in aşağısındaki Baifu mezarından (Baifu'nun tarihi MÖ 1120-90 yılları arasına dayanmaktadır) çıkarılan hançerlerle de karşılaştırılması oldukça ilginçtir. Karasuk formu ve Çin'deki benzerleri, geyikli taşlardaki resimlerde kazınan hançerleri ve bıçakları Karasuk dönemine tarihlenmeyi mümkün kılmaktadır (Novgorodova, 1989, s. 191). Bununla beraber tasniflerden ikinci tipte olan geyikli taşlardaki tasvirler Karasuk kültürü döneminin son aşamasına (MÖ VIII. yy.) veya bazen geçiş dönemi olan Karasuk-Tagar döneminin ilk yarısına (MÖ VII. yüzyılın ilk yarısı) tarihlendirilmesini sağlamaktadır (Novgorodova, 1989, s. 195). Volkov da Novgoroda'nın fikirlerine uygun bir şekilde geyikli taşlar üzerindeki silah tasvirlerinin en etkileyici olanının hançer silüet çizimleri olduğunu belirtmektedir ve bu hançerlerin dağ keçisi, geyik, at, kuş kafası şeklinde, büyük halka veya mantar başı benzeri başlık şeklinde kulplar; düz çapraz şekilli veya kabzası çentikli kulp detaylarının klasik Karasuk tunç hançerlerinin karakteristik özelliği olduğunu, varlıklarının alt kronolojik sınırının MÖ XII.-XI. yüzyıllar arasında Çin'deki Yinshang-Jou komplekslerindeki buluntularla, üst sınır olarak

da Ulangom mezarlığında MÖ V-III. yüzyıldan kalma iki geç Karasuk tipi hançer buluntularıyla belirlendiğini ifade etmektedir (Volkov, 2002, s. 21-22). Bununla beraber yine geyikli taşlar üzerinde çizimi bulunan Yarma modeli adı verilen, kemerlere bağlı olarak temsil edilen tokmak ve savaş baltaları da MÖ XI. yüzyıla tarihlenen Batı Zhou Dönemi mezarlarından gelen tunç silahlar arasında tespit edilmiştir. Bununla beraber bıçaklar ise geç Karasuk hatta Tagar kültürü numuneleri ile özdeş görünmektedir (Volkov, 2002, s. 21-22).

Karasuk kültürü dönemine atfedilen ve tıpkı diğer maddi unsurlarda olduğu gibi Tagar ve Taştık kültürüne de uzanan kalıntılar arasında kaya resimleri de bulunmaktadır. Alyılmaz tarafından 'Kaya üstü tasvirler' olarak nitelenen petroglifler başta insanın evren algılayışı olmak üzere doğaya ve doğadaki varlıkları, onlarla olan ilişkilerini, kaygı ve korkularını, istek ve hayallerini ayrıca hayatta kalma mücadelelerini yansıtan grafiksel dil öğeleridir (Alyılmaz, 2015, s. 29). Kaya üstüne çeşitli yöntemler kullanılarak çizilmiş bu tasvirlerin kronolojisinin ortaya çıkarılması ise oldukça güçtür. Etrafta bulunan diğer maddi kalıntılar da bu işi nispeten kolaylaştırabilir. Geç Tunç Çağı Karasuk kültürü dönemine kronolojik olarak tarihlenen kaya resimleri Biçiha, Şişka, Oglahtu III, IV ve VIII, Suhaniha IV, Tepsey II-III, Ust Tuba V'tir (Miklaşeviç, 2004, s. 19). Bununla beraber Karasuk Tagar geçiş dönemlerine tarihlenebilen ve ayırt edilmesi mümkün olmayan kaya üstü tasvirleri de bulunmaktadır. Buna göre Karasuk kültürüne atfedilen kaya resimlerinin başında savaş arabaları gelmektedir (Devlet, 2005, s. 40). Bu tasvirlerdeki arabalar atlar tarafından çekilmektedir (Vadetskaya, 1986, s. 60). Kaya resimlerindeki bu arabalar ile mezarlardan bu arabalara ait parçalar oldukları değerlendirilen ürünler elde edilince bu kültür dönemini meydana getirenlerin Kanglı boyları oldukları iddia edilmiştir (Esin, 1978, s. 11). Konar göçer ve hayvancılık ile uğraştığı, bununla beraber elde edilen buluntular ile madencilikte çok ileri oldukları anlaşılan bu büyük aile gündelik yaşamlarında da bozkırın şartlarına göre yaşamlarını sürdürmekteydiler.

5. Karasuk Kültürü Döneminde Günlük Yaşam

Karasuk kültürü dönemi insanının günlük yaşantısı üzerine bilgileri elbette ki onların yaşamlarını sürdürdükleri yerleşim alanlarından ve meskenlerinin kalıntılarından edinmekteyiz. Buna göre Karasuk kültürü dönemine ait yerleşim alanlarında arkeologlar tarafından yapılan çalışmalar başta onların iktisadi hayatları olmak üzere aynı zamanda ev ekonomileri hakkında bilgiler vermektedir. Öncelikle Karasuk kültürü insanı tıpkı Andronovo kültürü döneminde olduğu gibi zemini kazıp alçaltarak ve ardından kil ile sıvayarak 100-200 m² arasında evler yapmışlardır. Dikdörtgen formlu bu evlerin etrafı ağaç parçaları ile kapatılmıştır. Duvarlar kütük, kil ve taş malzemeler kullanılarak güçlendirmiştir. Evlerin damları üzeri toprakla örtülü kubbe veya piramit şeklinde ortası gün ışığını geçirmesi ve ocağının tütmesi için açık olarak tasarlanmıştır. Evlerin içerisinde hem ısınmayı sağlayan hem de yiyecek pişirmeye yarayan ocak yapılmıştır. Bazen bu meskenlerin birbirine geçişini sağlayacak geçitler ile birbirlerine bağlandığı tespit edilmiştir. Bazen soğuk kış anlarında hayvanların da bu tip meskenlere alındığı düşünülmektedir (Vadetskaya, 1986, s. 59-60). Karasuk kültürü dönemi topluluğuna ait en önemli yerleşim kalıntısı D. G. Savinov tarafından Hakasya'da keşfedilen Torgajak yerleşim alanıdır. Yazlık olarak kullanıldığı düşünülen bu yerleşim yerindeki mesken kalıntılarında oldukça büyük şekilde yapıldıkları düşünülmektedir. Kalıcı bir ocak bulunmaması ve ritüel esnasından kullanıldığı düşünülen, üzerinde insan tasvirleri

bulunan pek çok çakıl taşının³ mevcudiyeti sebebiyle bir kült alanı olduğu fikrine varılmıştır (Savinov, 1996, s. 46-47). Bu yerleşim alanından elde edilen keramikler Karasuk kültürü dönemine ait olup Andronovo kültürü geleneklerini (mimari gelenek, tunç oraklar, geometrik bezemeler) sürdürmüşler, Okunev kültürü sanat unsurlarını da edinmişlerdir.

Genel olarak Karasuk kültürü dönemine ait meskenlerde yapılan kazılarda onların gündelik hayatlarında kullandıkları eşyalar elde edilmiştir. Bunlar arasında yemek pişirmekte kullanılan çömleklerin kalıntıları, tahıl öğütme taşları, ilkel çapalar, ip eğirmekte, dikiş dikmekte kullanıldığı düşünülen kemikten ve taştan yapılmış ürünler bulunmaktadır (Vadetskaya, 1986, s. 59-60). Giysiler ısırgan, keten, kendir gibi bitkilerin liflerinden eğirerek dokunmuş ipliklerden yapılan bezlerden dikilirdi. Bununla birlikte mezarların sığ olması sebebiyle şans eseri bozuk durumda da olsa yünden dokunmuş dokuma parçaları da elde edilmiştir (Kiselev, 1951, s. 140). Vadetskaya bu dönem insanının elbiselerindeki işlemelerin çanak çömlek ve tunç döküm eşyalarının üzerlerindeki çentikli, çizgili, geometrik şekillerdeki bezemeler gibi olduğunu belirtmiştir (Vadetskaya, 1986, s. 57). Takılar ve giysilerdeki detaylar ise onların sanatlarındaki ustalığı gözler önüne serecek boyuttadır. Takı, giysi ve hatta ayakkabılar birbirini tamamlamakta kolye, küpe, bilezik, boncuk, halka ve plakalarla gösterişli hale getirilmekteydi. Hatta kadınların ve çocukların saçları ile alın bölgesi tunçtan yapılmış halkalar ile zaman zaman bu halkalara cam boncuk dizileri ile süslenir hatta cam ve tunçtan yapılan boncuk dizileri şakak bölgesinden aşağı sarkıtılırdı (Vadetskaya, 1986, s. 58). Görüldüğü üzere oldukça eski bir gelenek olan bu baş süsleme uygulamasının günümüz Türk dünyasında hâlâ bu şekilde devam ettirilmesi oldukça ilgi çekicidir. Tunçtan dökülmüş boncuk ve plakalar saç örgülerinde, göğüs takılarında hatta ayakkabılarda da kullanılmaktaydı. Keskin uçları dövülmüş çivilerle dikkatlice ayakkabılar da süslenirdi. Kol ve bilek bölgesine takılan bilezikler üç türde idi. Bunlardan en basitleri tel şeklinde olanlar iken en çok kullanılanları ise çekiçle dövülerek yapılmış üzerinde nokta veya zikzak desenleri bulunan dar veya geniş olarak yapılan döküm bileziklerdi (Vadetskaya, 1986, s. 58). Oldukça fazla sayıda ve çeşitte süs eşyası olarak kullanılan malzeme bulunmaktadır. Bunlar dayanıklılık süresine göre başta tunçtan dökülmüş rozet tipli plakalar ve her türlü süs eşyası idi.

Evlerden büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarının kemikleri ve bununla beraber at kemikleri de elde edilmiştir. Büyük baş hayvanların daha baskın sayıda olması sebebiyle Karasuk kültürü nüfusunun konargöçer hatta yaylacı olarak yaşadıklarının düşünülmesini sağlamıştır. Bununla beraber bu hareketliliğin çok uzak bölgelere yapılmadığı çünkü onların yerleşim yerleri yakınlarındaki ekili dikili arazilerine de bağlı oldukları düşünülmektedir (Kiselev, 1951, s. 161). Kiselev, Karasuk kültürü yerleşim alanlarındaki kalıntı tabakasının inceliği ve elde edilen döküntü malzemelerin kısıtlı olması sebebiyle yerleşimlerin uzun yıllar kullanılmadığını belirtmiştir (Kiselev, 1951, s. 159). Evdeki hayvan kemikleri arasında büyük ve küçükbaş hayvan kemiklerinin yanı sıra at kemiklerinin de önemli bir sayıda olması Karasuk kültürü döneminde hâlâ at etinin başlıca protein kaynaklarından olduğunu göstermektedir. Bununla beraber at, tıpkı Karasuk kültüründe olduğu gibi binek hayvanı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Mezarlardan elde edilen çömleklerde ise et ürünü daha az oranda tespit edilebilmiştir. Kiselev bu oranın %22 olduğu ifade etmiş ayrıca çömleklerde sıvı şekilde süttten veya bitki ya da tahıllardan elde edilmiş bir sıvı veya çorba bulunduğunu belirtmiştir (Kiselev, 1951, s. 140). Mutfakta kullanılan seramik ürünlerde bir geri dönüş ile düz

³ Bu çakıl taşları onları keşfeden Savinov'a göre farklı sosyal statüdeki veya farklı yaş grubundaki kadınların yaşam döngüsünü anlatabileceği gibi, hamile kadınları veya çocukları da temsil etmiş olabilirler. Bu çakıl taşları kendi sanat türü içerisinde eşsizdir.

tabanlı çömlerden ziyade yuvarlak dipli çömler tekrar yapılmaya başlanmıştır. Kiselev bu durumu hareketli yaşama bağlamakta ve sabit bir ev veya ocak anlayışının bulunmamasının bir sonucu olabileceğini ve bu çömlerin menşe bakımından Yenisey merkezli olduğunu ifade etmektedir (Kiselev, 1951, s. 161). Mezarlardan domuz hariç her türlü evcil hayvan kemiği (inek, buzağı, at, deve vb.) elde edilmiştir. Atın bir protein kaynağı olarak kullanılmasının yanı sıra binek hayvanı veya taşımacılık için kullanıldığı da düşünülmektedir. Zira bu döneme tarihlendirilen kaya resimlerinde atların araba çektikleri tespit edilmiş elde edilen kemik parçaları da onların bu iş için kullandığına işaret olarak kabul edilmiştir (Vadetskaya, 1986, s. 60).

Sosyal ilişkileri üzerine elde edilebilecek veriler yalnızca mezarlardan elde edilebilmektedir. Bu bakımdan Karasuk kültürü mezarları çok fazla soyguna uğramış olmaları ve mezarlarda yatanlara ait kemiklere sağlıklı bir şekilde ulaşamadığı için elde edilen veriler sınırlı olarak kalmıştır. Bu bakımdan Kiselev tarafından yapılmış kazılarda elde edilen bulgular toplumun antropolojik durumu, sosyal yapısı ve ilişkileri bakımından kısıtlı da olsa veriler sunmaktadır. Karasuk kültürü insanının geride bıraktığı tüm izler Andronovo kültürü dönemine işaret etmekteydi. Onların gelenekleri Karasuk Çağı'nda da yaşatılmıştı. Hatta daha önce de ifade edildiği üzere mezarlardan ortak malzemeler de elde edilmişti. Bu durumda onların aynı dönemde Hakasya topraklarında beraber yaşadıkları sonucuna götürmektedir ki kanaatimize göre ancak aynı dili konuşan, aynı geleneğe sahip topluluklar bir arada yaşayabilirlerdi. Sadece yaşamakla kalmamışlar tüm hayatlarını birleştirmişlerdir. Karasuk kültürü insanından geride kalan tüm kafatasları üzerinde Debets tarafından yapılan incelemeler Karasuk insanının antropolojik yapısında Andronovo izlerinin bulunduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bununla beraber yine aynı bölgenin antik insanları olan Afanasyevo kültürü insanının özelliklerini de barındırmaktadır. Kendine has ve onlardan ayırt edici en önemli özelliği yüzlerinin daha zarif ve uzun olması idi (Kiselev, 1951, s. 114). Bu durum yüzyıllar içerisinde yapılan evlilikler neticesinde kurulan akrabalıkların bir sonucu olarak karşımızda durmaktadır.

Konar göçer ve muharip bir topluluk olarak çok geniş sahada maddi kalıntılar bırakan bu topluluk Çin'in kuzey bölgelerine kadar ulaşarak orada bir Türk devleti olan Zhou Devleti'ni kurmuşlardır. Diğer bir kısmı ise Baykal çevresinde ve Moğolistan'da yassı taş mezar kültürü ile Hunların meydana gelmesinde rol oynamışlardır (Gohman, 1958, s. 442-443).

6. Karasuk Kültürü ve Türkler ile Olan Bağlantılar

Çalışmanın başında Karasuk kültürü hakkında dört görüş olduğunu ifade etmiştik. Rus arkeologların yaptıkları kazılar ve tafsilatlı araştırmalara göre Karasuk kültürü Andronovo kültürü döneminin hemen peşinden soydaşları tarafından devam ettirilen dönemdir ve bir müddet yaşamlarını birlikte sürdürdükleri de kazılarla ortaya konulmuştur. Buna göre bir kültür ortadan kalkıp o kültürü meydana getiren halk yok olmamıştır. Bilakis ön kültür ardılları tarafından değişim, dönüşüm ve tekâmül içerisinde varlığını sürdürmüştür. Bu döneme ait maddi kalıntıların Andronovo kültürü ile olan benzerlikleri uzmanlar tarafından vurgulanmıştır. Buna göre kendi gelişimi içerisinde konargöçer hayvancılık ekonomik sistemi içerisinde bulunan, bununla beraber Tunç Çağı'nın sonu Demir Çağı'nın başlangıcı ve devamında, tunç ve demir endüstrisinde ileri bir seviyeye gelen Karasuk topluluğu, Yenisey Havzası'nın iklim, bitki örtüsü, yer altı ve yer üstü zenginlikleri bakımından bir çekim merkezi olması sebebiyle maruz kaldığı göçlerle nüfus bakımından zenginleşmiş ve homojen yapısı değişmiştir. Bu değişim ise çok kuvvetli olmamıştır.

Tunçtan yapılmış Karasuk kültürü dönemine ait bıçaklar dönemi karakterize eden maddi kalıntılardır ve çok geniş bir sahada elde edilmişlerdir. Buna göre esasen Yin Dönemi'ne tarihlenmiş de olsa Novgorodova Moğolistan ve Güney Sibirya'daki Karasuk buluntularının analizi sonrasında Karasuk yarı kavisli bıçaklarının muhtemelen Zhou Dönemi bıçaklarının prototipi olduğu sonucuna varmıştır (Novgorodova, 1989, s. 122). Bu durumda Karasuklar ve Zhoular arasındaki bağlantı yüksek ihtimaldir. Karasuk kültürü dönemi'nden yola çıkarak kavisli tunç bıçakların Zhoularda bulunması aradığımız izlerin önemli başlangıcını oluşturmaktadır. Shang Dönemi'nde Çin ile Andronovo ve Karasuk dönemi toplumunun kültür alışverişinde bulunduğunu özellikle tunç, kap ve yeşimtaşı üzerindeki motiflerin Karasuk kültürünü derinden etkilediğini, Altay ve Kazakistan Bölgesi'ndeki, göçebelere özgü olan arabaların, aynı devirdeki Shang ve Zhou sülalelerine ait mezarlıklarda da bulunduğu belirtilmiştir (İzgi, 2002, s. 465, Novojenov, s. 253). Bununla beraber İzgi, göçebelerin bu tür arabaları kaya üzerine çizdiklerini ve bunun Altay'dan Moğolistan'a uzanan bölgelerde yaygın olduğunu ve araştırmacıların bu dönemin MÖ 2000-1000 yılları arasında olduğunu belirttiğini ve bu dönemin Karasuk dönemine denk geldiğini ifade etmiştir (İzgi, 2002, s. 465). Bu duruma göre Zhouların Türklüğü üzerine ortaya koyulan görüşler önem arz etmektedir. Böylece en erken dönemden itibaren İç Asya'daki Tunç Çağı kültürleri ile Türkler arasındaki akrabalıklar gözler önüne serilmiş olacaktır.

O halde Karasuk kültürü ile bağlantıları maddi kalıntılar üzerinden doğrulanan Zhoular kimdir? Zhou Hanedanlığı MÖ 1046-256 arasında hüküm sürmüştür. Buna göre MÖ 1046-771 yılları arasında Batı Zhou Hanedanlığı, MÖ 770-256 arasında da Doğu Zhou Hanedanlığı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Yıldırım, 2021, s. 46). Yıldırım'a göre, başkentleri bugünkü Xi'an'ın (Shaanxi) güneybatısında bulunan Zhoular hanedanlıklarını kurmadan önce Wei Irmağı kıyılarında siyasi bir hâkimiyet meydana getirmişlerdi ve bunlar proto-Türk ve proto-Tibet kökenliydi. Esasında bir Altay kültürü olarak değerlendirilen Yangshao kültürüne mensuptular ve Yangshao kültürü döneminin bittiği dönemde Xia Hanedanlığı kurulmuştu. Bu hanedanlık ile Yangshao arasındaki bağ kesin değildir. Xia Hanedanlığı Dönemi'nde görülen tunç ürünlerin proto-Türkler tarafından (Karasuk kültürü döneminde) Çin'in kuzeyine getirildiği ve tunç işlemeçiliğinin Doğu ve Güney Çin'de yaygınlaşarak kendine has bir tarza kavuştuğu düşünülmektedir (Yıldırım, 2021, s. 38). Zhoular zamanla Shaanxi'nin doğusuna giderek Shang kültürü içerisine girmişlerdir. Bu dönemde aynı zamanda Çin kültürünün temelleri atılmış olsa da Çin kültürüne ait olmayan pek çok unsuru da barındırdığı ifade edilmektedir. Kürşat Yıldırım'a göre Zhoular Çinli değildir. Onlar kaynaklarda "Xi Rong" olarak anılmışlardır ve Rong, eski Çince'de Çinli olmayanlar için kullanılan genel bir adlandırmadır (Yıldırım, 2021, s. 47). Bunlar Çin kaynaklarındaki "*Batı Topraklarındakiler*" olarak adlandırılanlardır (İzgi, 2002, s. 468). Muhaddere Özerdim de Zhou kabilelerinin Çinli olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Zhoular batıdan kuzey Çin'e akın etmiş ve buraya Orta Asya'dan, bozkırlardan, çöllerden ve dağlık bölgelerden gelen Rong-di kabileleri (Türkler ve Tibetliler) ve bunların arasında Hun (Xiongnu) denilen Türklerle karışmış bir topluluktadır (Özerdim, 1963, s. 1). Özerdim devamında Zhouların teşekkülü, dinî ve idari sınıfı hakkında bilgiler vermektedir: Buna göre MÖ 1600 tarihlerinde Yangshao ve Longshan kültürleri birbirleriyle temas geçmiş birçok unsuru birbirlerinden almışlardır. Devamındaki yüzyıl içerisinde sürekli Doğu ile savaş hâlinde bulunan beylikler teşekkül etmiştir. Türklerle has olan askerî bir teşkilâta sahip olan ve *Gök Dini*'ne inanan bu topluluk yani Zhoular MÖ 1100 tarihlerinde batıdaki diğer küçük kavimleri de içine alan kuvvetli bir askerî devlet kurmuşlar ve doğudaki devletten üstün hale gelmişlerdir. Göçebe geleneğine sahip olan bu çobanların hükümdar tabakası Türk kabilelerinden (Özerdim, 1963, s. 5).

Buna göre Türk ve Tibet karışımı topluluklar tarafından kurulmuş olan fakat bir Çin devleti hâline gelen Zhoularda eski gelenek ve göreneklerin izleri kalmıştır. Konargöçerler yaşamlarını hayvancılığa ve de muharebe yeteneklerine borçludurlar. Askerlik onlar için bir yaşam şeklini almıştır. Aileyi korumak, ait oldukları kabileyi korumak, çetin şartlar içerisinde yaşadıkları bozkırda elzemdir. Bu bakımdan askerlik onlar için bir sanat hâlini almıştır. İzgi'nin belirttiğine göre sonraki Çin Hanedanlıklarında görülmemiş bir şekilde Zhoularda *Binbaşı* ve *Yüzbaşı* unvanları kullanmıştır ve bu gelenek Çinlilerde yoktur. Çinlilere ait olmuş olsaydı sonraki Han döneminde de mutlaka görülmeli idi (İzgi, 2002, s. 468). Oysaki bu askerî taksimat Hunlar Dönemi'nde mevcuttur. Modu kendisine sadık askerî ve idari birliklerini düzenleme yoluna gitmiştir. Ona bağlı 24 baş kendilerine binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, küçük bey, yardımcı, komutan, danghu, juqu gibi rütbelere oluşturmuşlardır (Yıldırım, 2022, s. 30). Bu askeri özellik konargöçerlerden kalan önemli bir izdir.

Dinî pratikleri açısından da Zhoular ilginç bir şekilde göğe inanan ve Tanrı'ya tapan bir toplum olarak, Shanglar ise her şeye tapan bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır (İzgi, 2002, s. 468). Gök dini Eberhard'a göre Shang Dönemi'nde kuzeyden göçebe kültüre sahip, o zamanda eldeki malzemelere göre birbirinden ayırt etmenin mümkün olmadığı Türkler veya Moğollardan gelmiştir (Eberhard, 2007, s. 30). Fakat Özerdim gök dininin Shangların dini olmadığını, Zhouların dini olduğunu ve Shangların dini olsaydı mutlaka *Shang-di* ve *Di*'den bahsettikleri gibi *Tian*'dan da bahsetmiş olacaklarını fakat bu konuda bir bilgi bulunmadığını ifade etmektedir (Özerdim, 1963, s. 17). Genel olarak beylikler halinde yaşanan bu dönemde onları beylikten devlete götüren en önemli unsur Abdulkadir Donuk'a göre esasen bozkır menşeli 'gök dini' ve 'göğün emri' idi. Bu yeni fikre göre:

“Hükümdar, Gök tarafından tayin edilir, o, dünyayı idare eder ve halkın faydası için çalışırdı. Bunu yapamadığı takdirde göğün seçtiği başka bir hükümdar iş başına gelirdi. Burada hükümdarın gök tarafından tayin edilmesi ve halkın faydası için çalışması, onun devlet mekanizmasının bir aletinden başka bir şey olmadığını gösterir. Böylece bir kültürel niteliği kazanan «Göğü takdis» düşüncesi Çin devletinin otorite kaynağı olmuştur. Bundan başka, Gök kültü ile aile sistemi bir sayılmıştır ki, Çin hükümdarlarına «Göğün Oğlu» denmesi de bunun bir neticesi idi” (Donuk, 1979-1980, s. 34).

Eliade, *en erken dönemlerden itibaren* Gök Tanrı düşüncesinden kaynaklanan *tek Tanrı* anlayışının mevcut olduğunu iddia etmektedir (Eliade, 2000, s. 61). Burada aklımıza İç Asya'da ve Türkistan'da çok geniş bir sahada örneklerini görebileceğimiz kaya resimleri gelmektedir. Bu tasvirlerin yapılış tarihi bakımında Karasuk kültürü dönemine ve çağdaşı Zhoular Dönemi'ne denk geldiği görülmektedir. Kaya resimlerini ortaya koyanların zihninde göksel bir yaratıcının varlığına inandıklarını gösteren kuvvetli çizim delilleri bulunmaktadır. Buna göre gök ile ilgili inanmalar arasında güneşin farklı bir maddi boyutu bulunduğu kanaatindeyiz. Zira Tunç Çağı'ndan itibaren İç Asya ve Türkistan kaya üstü tasvirlerinde *güneş* ve *güneş başlı adamların* bulunduğunu görmekteyiz. Güneş bir Tanrı olarak mı telakki ediliyordu? Yoksa engin gök içerisinde bir ruh mu? Bunu eski insanın fikir dünyasından çıkarıp almamız mümkün değildir. Fakat bu kaya üstü tasvirler üzerine geliştirilmiş bazı teorilerin bulunduğunu da görmekteyiz. Buna göre kaya üstü tasvirlerdeki güneş başlı insanların, insan ile güneş arasında kurulacak temasın aracısı şamanlar olduğu fikri bunlardan biridir (Yılmaz, 2010, s. 146). Buna göre güneşin fonksiyonu nedir? Doğayı canlandıran baharı ve yazı getiren bir Tanrı mı? Bir ruh mu? Yoksa kaya resimlerindeki doğrudan, aracısız güneşin insan şeklinde antropomorfik hâli midir? Diğer taraftan kaya resimlerindeki güneş ve güneş başlı adamların herhangi bir veri bulunmamasına rağmen astrolojik olarak bir zemine oturtulmaya çalışıldığını ve bunların yorumlama tekniği ile burçlarla ilişkilendirildiğini görmekteyiz. Akgün,

Ester Jacopson Tepfer'in boğa ile güneş başlı adamların birlikte tasvir edilmiş olmasını güneşin boğa burcunda yer almasına, baharın da başlangıcına bağladığını belirtmiştir (Akgün, 2023, s. 153). Bu durum burçlarla alakalı ise söz konusu burçlar nelerdir? Bu tespit aynı şekilde diğer zamanlar ve burçlar için de tespit edilebilmiş midir? Yoksa sadece bir varsayım mıdır? Kanaatimize göre MÖ 3000'li veya daha öncesi ve sonrasında yaşayan insanının inanç tutum ve davranışlarının kayalara yansımalarının altında yatan sebeplerini ve tüm bu soruların yanıtlarını bulmak veya kesin bir dille iddia etmek maalesef mümkün değildir ve verilen tüm cevaplar teori ve varsayımlardan ibaret olarak kalmaktadır. Fakat boş yere yapılmadıkları ve zihinlerindeki bir imajı aksettirdikleri de ortadır. Bu bakımdan güneş başlı adamların eski insanların zihnindeki tanrı kavramının bir sureti olabileceği düşüncesi de zihnimizi kurcalamaktadır. Türklerin *Tengrisi*'nin Zhoular Dönemi'nde *Tian* olarak geçmiş olması bu bakımdan Karasuk kültürü dönemine tarihlenen güneş başlı insanlarla alakasının olma ihtimalini düşündürmektedir. Bunu bir kenara bırakırsak insanların en erken dönemlerden itibaren yaratılışı ve bereketi göksel bir varlığın kudretinde görmüş olmaları göğün ulaşılmazlığı ve ihtişamından kaynaklanmış olabilir (Akgün, 2023, s. 138). Nihayetinde Zhouların gök dininin en önemli özelliği *yıldız ve güneş* kültürünü içermesiydi. Bu bakımdan gök ve göğe dair her şey (ay, güneş ve yıldızlar, yıldırım, şimşek, gök gürültüsü, yağmur vb.) kutsal olarak telakki edilmiştir. Bunu Türkçe yazılmış öz kaynağımız Orhun Yazıtları'nda Tengri'nin "*Üze kök Tengri asra yağız yir kılındıkda ikin ara kişi oğlu kılınmış*" (K D 1, Ergin, 2009, s. 89, BK D, Ergin, 2009, 2, s. 32) ifadesinde açıkça görmekteyiz. Tengri'nin gökle birlikte tesmiye edilmesi ve birlikte zikredilmesi eski Türklerin inanç dünyasını aralayan en önemli verimiz olmuştur. Bu durumda Tunç Çağı'ndan itibaren tarihlendirilen ve Karasuk kültürüne değin görülen güneş başlı adamlar gök ile ilgili yaratıcı fikrinde temellenmiş ve kayalara aksettirilmiş olabilirler.

7. Sonuç

Çalışmamızda Karasuk kültürü üzerine yapılan araştırmaların başlangıcı, bu kültür döneminin nerelerde ve hangi kronolojik dönemde yayılmış olduğunun tespiti, hangi maddi kültür kalıntılarının başat rol oynadığı, diğer kültürlerle olan bağlantıları, gündelik yaşamları ve inanç durumları ve Türklerle bağlantıları irdelenmeye çalışılmıştır. Yenisey havaisi boyunca maddi kültür bakiyesi bulunan Karasuk kültürü aynı zaman içerisinde Kazakistan, Moğolistan ve de Çin'in kuzey kısımlarında yayılmış bir kültür dönemi idi. Bununla beraber ithalat sebebi ile mi yoksa Karasuk kültürü topluluklarının dolanımı sebebiyle mi olduğu tam olarak bilinmese de bu döneme ait maddi kalıntı öğelerinin özellikle bıçak ve hançerlerin batı da sadece Kazakistan değil Silezya'ya kadar yayılmış olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kafkasya, Başkurt toprakları, Karadeniz'in kuzeyi, Hazar Denizi'nin kuzey topraklarında da benzer şekilde Karasuk dönemi tipik hançerlerinin elde edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca Baykal ve çevresinde çok ciddi oranda Karasuk dönemi mezarları ve maddi kalıntıları elde edilmiştir. Bununla beraber Kazakistan'da Karasuk kültürü ile aynı döneme tekabül eden, çağdaşı olarak düşünülen Andronovo kültürünün geç dönemi ve Demir Çağı başına tarihlenen Begaz Dandıbay kültürü mevcut idi. Begaz Dandıbay Dönemi'ni de Karasuk kültürü ile bağlantıları olduğu iddialarının mevcut olduğu görülmüştür. Diğer taraftan Karasuk kültürü, Andronovo ve Tagar kültürü mezarlarından aynı dönemde bir arada yaşadıklarını gösteren maddi kültür kalıntılarının bulunduğu tespit edilmiş, bu kültür insanların bir arada yaşayabilme unsurunun başında gelen aynı asabiye dâhil olma gereğinin ortada olduğu görülmüştür. MÖ I. bin yıl sonrasında yani Demir Çağı başında Orta ve İç Asya'da tespit edilen maddi kalıntıların büyük çoğunluğu Sibiryaya uzmanları tarafından İskitlere atfedilmiştir. Buna göre İskitlerin ortaya çıktığı düşünülen ilk evre Andronovo-Karasuk döneminde filizlenmiştir. Tagar kültürü döneminde araştırmacıların ittifaken üzerinde

durdukları husus Yenisey Bölgesi'ndeki İskitlerin varlığı ve onlardan kalan muazzam abidelerdir. Taştık kültürü döneminde ise Hunların adı zikredilmektedir. Elde edilen maddi kalıntılar da Hun bağlantılarını açıkça göstermektedir.

Karasuk kültürü dönemi erken dönemde İskitlerin filizlenmesi aslında Karasuk kültürü hançerlerinin neden bu kadar geniş bir sahada yayılmış olmasını anlamamızı sağlıyor. Tıpkı geyikli taşlar gibi. Konargöçerler atlı muharip özellikleri sayesinde çok geniş bir alanda hareket kabiliyetine sahiptiler. Fakat bu dönemde artık bu coğrafyanın erken sakinleri ve onların tarihleri hakkında elde edebileceğimiz kaynaklar sadece maddi buluntular ile sınırlı değildir. Artık yazılı kaynaklar da erken konargöçerler hakkında bilgi vermeye başlamıştır. İlk yazılı eserler olan Çin kaynaklarında her ne kadar tarihi bilgiler muğlak olsa da erken Türk tarihi hakkındaki bilgilere göre MÖ 1000'lerden itibaren bölgede artık Türk boyları mevcuttur. Çin kaynakları Türk boylarının yaşadıkları ve nüfuzu altında bulunan bölgeler hakkında oldukça önemli malumatlar vermektedirler. Türklerin ataları olan boylar bugünkü Moğolistan topraklarını sulayan nehirlerin, Baykal ve çevresinin, Altay ve Sayan Dağlarının, Tanrı Dağlarının ve pek çok önemli bölgenin hep sahibi ve hamisi olmuştur. Adı zikredilen kültürlerin yayıldıkları coğrafya ile aynı ve süreç eş zamanlı ilerlemektedir. Bu bakımdan Karasuk kültürünün de yayıldığı ve Yenisey'den Moğolistan bozkırlarının önünde uzanan Baykal ve çevresinde de pek çok Karasuk abidesi keşfedilmiş ve süreç içerisinde adı zikredilen kültürlerle bağlantıları olan bir başka kültür dönemi ile bağlantı kurulmuştur. Yenisey Bölgesi'nden Baykal Bölgesi'ne gidenler yassı taş mezar kültürü olarak adlandırılanlarla ortak kader birliğine girmişlerdir. İlerleyen dönemlerde bunların kültürel olarak devamını Hunlar yaşatmıştır. Bu kültürün batıda Kazakistan'da merkezde Yenisey'de doğuda Baykal'da ve güneyde Moğolistan ve ardından Çin'de sıkı ilişkiler meydana getirdiği ve bölgede Türklerin ataları olan İskit / Saka, Hun ve Zhouların ortaya çıkışını hazırlayan zeminin hazırlandığını düşünmekteyiz.

Bu anıtların (Andronovo-Karasuk-Tagar-Taştık) kronolojisinin ve yayılım sahalarının tam olarak belirlenebilmesi için tüm kültür gelişim dönemlerine ait mezarların, yerleşim alanlarının varsa ritüel yerlerinin kalıntılarının orman-bozkır kuşağı ve ırmak havzaları etrafındaki araştırmalarının geliştirilmesi, Minusin merkeze alınacaksa doğusunda ve batısında veya kuzeyinde ve güneyinde kalan topraklardaki mevcut kültürel anıtların tespiti ve aralarındaki ilişkiler, ortak veya özgün yanlar belirtilerek farklı kültürlerin birbirleri ile olan etkileşimlerinin ortaya konulması gerekmektedir.

Kısaca ulaştığımız sonuçları maddeler halinde değerlendirmek gerekirse:

1-Andronovo Kültürü, Karasuk kültürü, Tagar kültürü aynı coğrafyada bir dönem eş zamanlı olarak var olmuşlardır. Bu da onların yakın akraba olduklarının göstergesidir.

2-Bozkırlı, muharip bu kültür dönemi insanları İskit ve Sakaların atalarıdır.

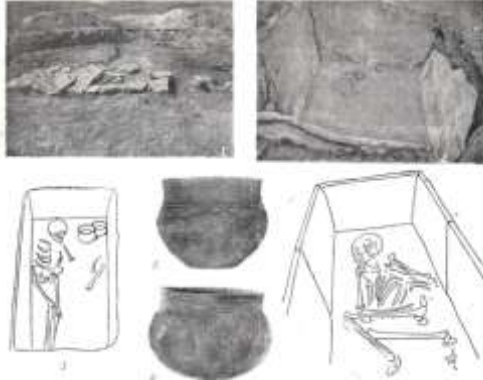
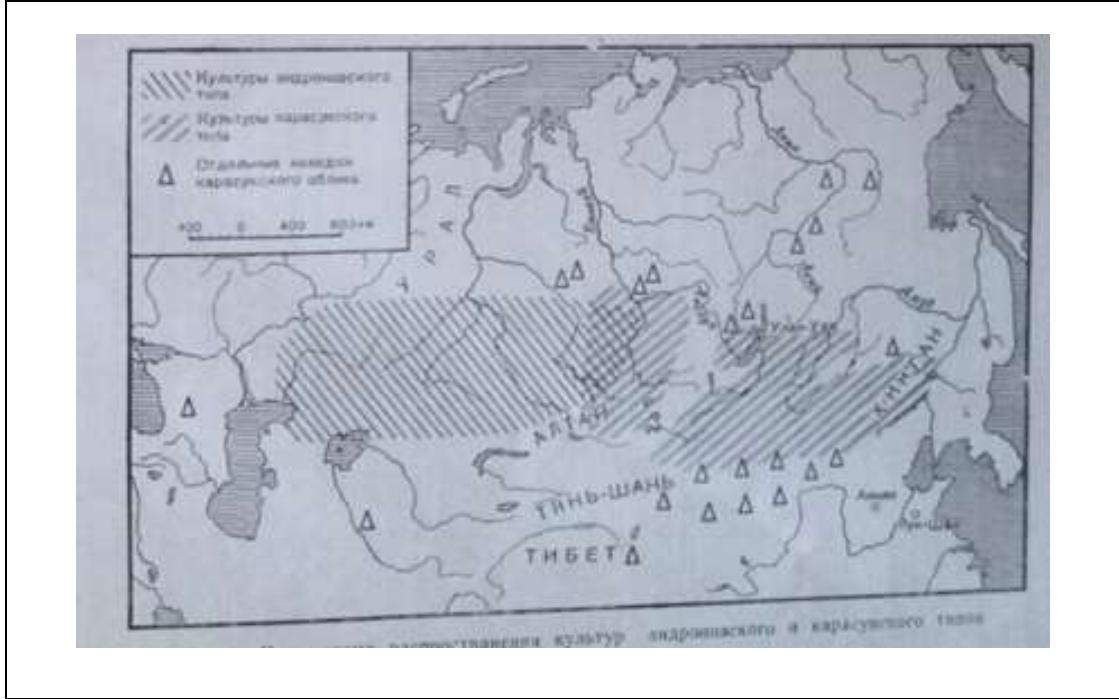
3-Bozkırlı, muharip bu kültür dönemi insanları Hunların atalarıdır.

4-Bozkırlı, muharip bu kültür dönemi insanları Çin'in kuzeyinde Zhou Hanedanlığını kurmuşlardır.

5- Tüm bu topluluk ve devletler ortak bir maddi kültür mirasına sahiptirler. Kültür yaşantıları bakımından Gök Dini'ne ve atalar kültüne inanmaktaydılar.

Ekler

Harita 1: Andronovo ve Karasuk Kültürü Yayılım Bölgeleri (Novgorodova, 1970, s. 17)

Şekil 1: (Kiselev, 1951, s. 111).

Şekil 2: Karasuk Kültürü Çömlek (Yazarın kendi fotoğraf arşivinden / Abakan Tarih Müzesi).

Şekil 3: Karasuk Kültürü Hançerleri (Yazarın kendi fotoğraf arşivinden / Abakan Tarih Müzesi).

Şekil 4: Karasuk Kültürü Keltler (Yazarın kendi fotoğraf arşivinden / Abakan Tarih Müzesi).

Şekil 5: Karasuk Kültürü Araba Parçası
(Yazarın kendi fotoğraf arşivinden / Abakan Tarih Müzesi).

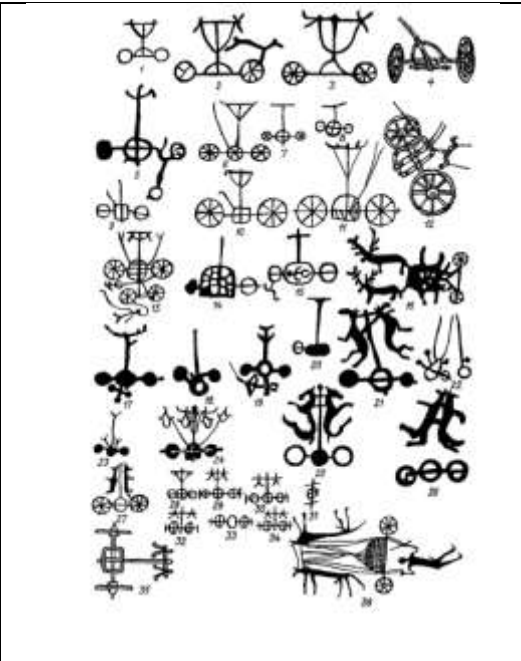
Şekil 6: Karasuk Kültürü Bilezik / (Yazarın kendi fotoğraf arşivinden / Abakan Tarih Müzesi).

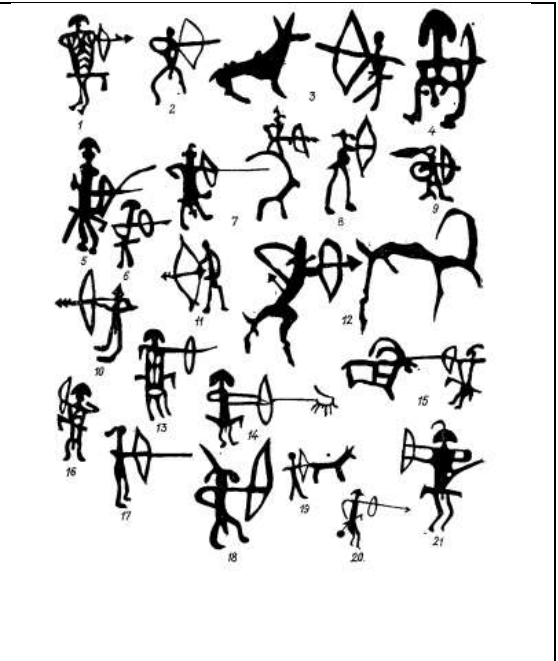
Şekil 7: Karasuk Kültürü Mezar Yapısı /
(Yazarın kendi arşivinden / Abakan Tarih Müzesi).

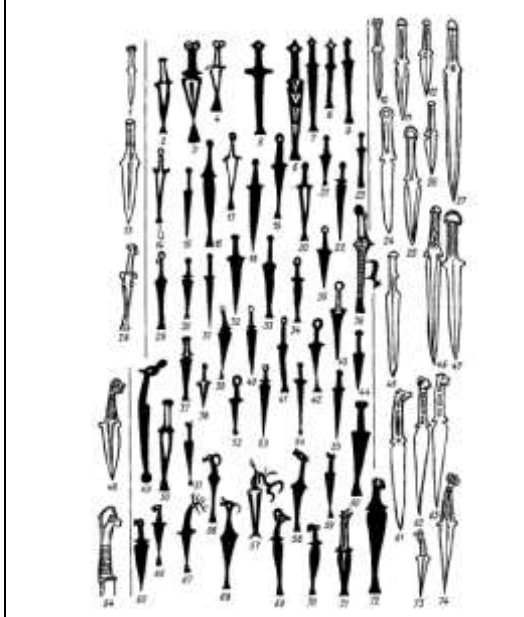
Şekil 8: Karasuk Kültürü Dönemi Mesken Tipi /
(Yazarın kendi arşivinden / Abakan Tarih Müzesi / Çizim D. G. Savinov tarafından yapılmıştır).

Şekil 9: Karasuk Kültürü Dönemi Kaya Resimlerindeki Araba Tasvirleri
(Novgorodova, 1989, s. 147).

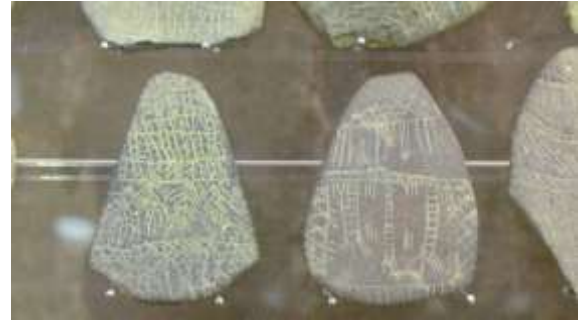
Şekil 10: Karasuk Kültürü Dönemi Av ve Savaş Sahneleri Bulunan Kaya Resimleri. (Novgorodova, 1989, s. 167).

Şekil 11: Geyikli Taşların Üzerinde Bulunan Karasuk Kültürü Dönemi Hançer ve Bıçakları (Novgorodova, 1989, s. 186).

Şekil 12: Karasuk Hançer ve Bıçakları (Yazarın kendi fotoğraf arşivinden / Ermitaj Müzesi).

Şekil 13-14-15-16: Karasuk Kültürü Torgajak Yerleşiminde D. G. Savinov Tarafından Keşfedilen Çakıl Taşları. Üzerinde Geometrik Çizgiler ve Kadın Tasvirleri Bulunmaktadır. (Yazarın kendi fotoğraf arşivinden / Abakan Tarih Müzesi).

Kaynaklar

- Akgün, H. C. (2023). *Avrasya kaya resimlerinde Türk kültür ve mitolojisi*. İstanbul: Kabalıcı.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- Çlenova, N. L. (1963). Pamyatniki perehodnogo Karasuk-Tagarskogo vremeni v Minusinskoy kotlovine. *Sovetskaya Arkheologiya*, No:3, 48-68.
- Çlenova, N. L. (1972). Zoloto v Karasukskuyu epohu. *Sovetskaya Arkheologiya*. No:IV, 252-260.
- Çlenova, N. L. (1973). Karasukskiye nahodki na Urale i v Vostochnoy Evrope. *Sovetskaya Arkheologiya*, No:2, 191-205.
- Çlenova, N. L. (1988). Noviy Karasukskiy kinjal iz Başkırii. *KSİA*, No:193, 98-100.
- Çoruhlu, Y. (2004). Eski Türklerde ölüm. *Cogito*, 40, 244-268.
- Devlet, E. G. ve Devlet, M. A. (2005). *Mifi v Kamne*. Moskva: Aletheia.
- Dikov, N. N. (1958). *Bronzoviy Vek Zabaykalya*. Ulan-Ude: Akademii Nauk.
- Donuk, A. (1981). Türk Devleti'nde hâkimiyet anlayışı. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10(11), 29-56.
- Eberhard, W. (2007). *Çin tarihi*. Ankara: TTK.
- Eliade, M. (2000). *Dinler tarihine giriş*. İstanbul: Kabalıcı.
- Ergin, M. (2009). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslâma giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi.
- Gohman, İ. İ. (1958). Antropoloğičeskiye materialı iz plitoçnih Mogil zabaykalya. *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*. T. XVIII, 428-443.
- Grışin, Y. S. (1968). O Nikotorikh zabaykalskih medno-bronzovikh izdeliyakh Epohi sredney bronzi (Karasukskogo Vremeni). *Sovetskaya Arkheologiya*, No:3, 180-182.
- Gryaznov, M. P. (1952). Pamyatniki Karasukskogo etapa v tsentralnom Kazahstane. *Sovetskaya Arkheologiya*, No: XVI, Moskva-Leningrad, 129-162.
- Harvin, S. V. (1994). Karasukskaya problema? *Peterburgskiy Akheoloğičeskiy Vestnik*, Vıp. 8., Petersburg, 104-112.
- Hlobistina, M. D. (1970). Kamenskii Mogilnik na Yeniseye i Ust-Erbinskaya gruppa Karasukskih pamyatnikov. *Sovetskaya Arkheologiya*, No: I, 121-129.
- İzgi, Ö. (2002). Orta Asya'nın en eski kültürleri ve Çin medeniyeti ile ilişkiler. *Türkler*, C. I, Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara: Yeni Türkiye, 463-477.
- Kızlasov, L. P. (1971). Karasukskiy Mogilnik hara haya. *Sovetskaya Arkheologiya*, No:3, 170-188.
- Kızlasov, L. P. (1991). *Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya Yujnoy Sibiri*. Abakan: Hakasskoe Otdeleniye Krasnoyarskogo Knijnogo İzdatelstvo.
- Kiselev, S. V. (1937). Karasukskiye Mogılı po raskopam 1929, 1931 i 1932 gg. *Sovetskaya Arkheologiya*, No:3, 137-166.
- Kiselev, S. V. (1951). *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk.
- Klements, D. (1886). *Drevnosti minusinskogo muzeya*. Tomsk.
- Lipski, A. N. (1949). Raskopki drevnih pogrebenii v Hakassii v 1946 godu. *KSİA*, 25, 15-86.

- Margulan, Alkey Hakanoviç-Akişev, Kemal Akişeviç-Kadyrbayev, Mir Kasımoviç-Orazbaev, Abdulmanap Medeuovich. (1966). *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana*. Alma-ata: İzdatelstva Nauka.
- Melentyev, A. N. (1975). Keramika Karasukskogo tipa iz Severnogo Prikaspiya. *KSİA*, 142, 39-43.
- Miklaşeviç, E. (2004). Pamyatniki naskalnogo İsskustva Minusinskoy Kotlovini. *Pamyatniki naskalnogo iskusstva Tsentralnoy Azii. Obshchestvennoye uchastiye, menedzhment, konservatsiya*, Almaty: dokumentatsiya, 14–28.
- Novgorodova, E. A. (1970). *Tsentralnaya Aziya i Karasukskaya problema*. Moskva: İzd. Nauka.
- Novgorodova, E. A. (1989). *Drevnyaya Mongoliya*. Moskva: Nauka.
- Novojenov, V. A. (2011). Aziatskiye Kolesnitsy. *Arkheologiya Kazahstana v Epohu Nizavisimosti: İtogi, Perspektivi*, Materialı mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashchennoy 20-letiyu Nezavisimosti Pespublikı Kazahstan i 20-letiyu Instituta arkheologii im. A. KH. Margulana KN MON RK., Almatı, 247-256.
- Okladnikov, A. P. (1954). Olennyıy kamen s reki İvolgi. *Sovetskaya Arkheologiya*, XIX, 207-220.
- Özerdim, Muhaddere, N. (1963). Chou'lar ve bu devirde Türklerden gelen 'Gök Dini'. *Bulleten*, XXVII(105), 1-23.
- Romaşko, V. A. ve Kalagina, G. N. (1991). Novaya Nahodka Karasukskogo Kinjala v Podneprovye. No:3, 267-268.
- Rykushina, G. V. (2007). *Paleoantropologiya Karasukskoy kulturi*. Moskva: Stariy Sad.
- Salnikov, K.V. (1967). *Oçerki drevney istorii Yujnogo Urala*. Moskva: İzdatelstva Nauka.
- Savinov, D. G. (1996). *Drevniye poseleniya Hakasii, Torgajak*. St. Petersburg: Archaeologica Petropolitana.
- Savinov, D. G. (2004). Naseleniye srednego Yeniseya v epokhu slojeniya skotovodçeskikh obşestı v (III tys. do n.e. - seredina I tys. n.e.). *Journal Of Turkic Civilization Studies*, No. 1, 109-137.
- Teploukhov, S. A. (1929). Opıt klassifikatsii drevnikh metallicheskih kultur Minusinskogo kraya (V kratkom izlozhenii). *Materialı po etnografii*, T. IV, vıp. 2. Leningrad, 41-62.
- Topsakal, İ. (2017). *Sibirya tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Vadetskaya, E. B. (1986). *Arkheologicheskiye Pamyatniki v Stepyakh Srednego Yeniseya*, Leningrad: Akademii Nauka.
- Vadetskaya, E. B. (2014). *Sibirya kurganları*. (Çev. A. Bağcı), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Volkov, V. V. (2002). *Olennyye kamni Mongolii*. Moskva: Nauçnyy Mir.
- Volkov, V. ve V.-Novgorodova, E. A. (1960). Karasukskiye Priveski iz Mongolii. *Sovetskaya Arkheologiya*, 4, 155-160.
- Yıldırım, K. (2021). *Çin tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: Ötüken.
- Yıldırım, K. (2022). *Hunlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Yılmaz, A. (2010). Saymalı Taş'ın bronz dönemi petroglifleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5, 143-159.

Extended Abstract

With the order of Peter I, in 1718, the Russians started working in the Kurgans on the territory of Khakassia, located in Siberia. The first excavation works were built by D. G. Messerschmidt in December 1721-1722. After this and subsequent studies, the Karasuk Culture entered the literature after the discoveries made by S. P. Teploukhov.

Teploukhov has revealed this cultural period's characteristic features and extraordinary similarities with the Andronovo Culture. Subsequent studies showed that the remains of the Karasuk Culture were found not only in and around the Yenisei River but also in Kazakhstan, Mongolia, China, and even in many regions from the north of the Caspian Sea to Europe. Experts consider the knives and daggers found to be imported items, especially since there are no grave remains in the western lands. In this respect, the general distribution area of the Karasuk Culture is considered to be Khakassia, Kazakhstan, the area around Lake Baikal, Inner and Outer Mongolia, and the regions north of China.

It was also Teploukhov who tried to define the period of the Karasuk Culture chronologically. He dated this period to 1000 BC. However, later researchers put forward different dating views between 1300 BC and 700 BC. This period coincides with the period of Tagar Culture in Minusin and there are many material remains of Scythians in the region.

The kurgans of this period differed in height and were covered with soil. Some of the kurgans look like flat mounds, while others are up to 10 meters high. Multiple graves can be found in a single mound. The metal used in this period was bronze, obtained from a mixture of copper and tin. The number of graves in the cemeteries is higher than in earlier cultures, suggesting that the population increased considerably. According to the human remains found in the graves, it is stated that the people living at that time were anthropologically evropoid, but there was a slight degree of mongoloidism. While some experts attribute this to infiltration as a result of migration, others attribute it to local mixtures. It is generally believed that the Karasuk Culture has a common anthropological structure with the people of the Andronovo Culture. But not only the human type, but also the grave culture and material remains were carried by the Karasuk people. Excavations have revealed that this cultural transmission took place within a common life. On the other hand, the remains of Tagar Culture material culture were also obtained from the graves of Karasuk Culture, thus it was seen that the need for the people of Andronovo, Karasuk and Tagar Cultures to be included in the same asabiyyah, which is one of the main elements of living together, is obvious.

It is thought that the standing stones / stones with deer, which have a very important place among the material culture remains, may have been created during the Karasuk Culture period. Okladnikov suggested that the depictions of knives on the stones with deer could be compared with the Karasuk knives or knives from the later Scythian period. The depictions of knives on these stones were later depicted in Turkic sculptures hanging on the belts of beys. But the most important finding here is that the depictions of knives, daggers, axes, chariot details, and predatory animals on the stones with deer coincide with similar findings made during the late Shang-early Western Zhou period (XIII-IX century BC). The fact that the Karasuk Culture daggers in these drawings were also found in excavations in China is accepted as the most concrete evidence of where the Turkic Zhou originated from. The historical information in Chinese sources corresponds to the same period chronologically with the Karasuk and Tagar Culture periods. They were engaged in the animal husbandry economy. We learn the most significant information about their daily life from the places where they lived and the remains of their dwellings. In addition to animal husbandry, they were also engaged in mining, foundry, jewelry making, weaving, ceramics, fishing, and hunting. Products used in these occupations have been discovered, as well as tools thought to have been used in agriculture. There are also remains of their clothes, shoes and ornaments. The tradition of ornamentation for the head and hair is still alive in the Turkic world today. Although their diet was protein-based (sheep, cows, horses), they are also thought to have had agricultural products. The graves yielded bones of all kinds of domestic animals except pigs.

As a nomadic and warlike people, they left material remains in a very large area reached the northern regions of China established the Turkic Zhou State there. Another part of them played a role in the formation of Hun around Baikal and in Mongolia.